بررسی اثرات درمانی حنا در طب سنتی ایران

ژیلا مشیری [الف*]، هما حاجی علیمحمدی [ب]، خدیجه امامی [ب]

[الف] مدیر گروه اسطوره و آیین پژوهشکده مردم‌شناسی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
[ب] کارشناس ارشد پژوهشکده مردم‌شناسی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

چکیده

سابقه و هدف: از گذشته‌های دور تا امروز حنا یکی از مهم‌ترین و قابل توجه‌ترین گیاهان زینتی و دارویی برای ما ایرانی‌ها بوده است. حنا به گفته حکمای طب سنتی ایران گیاهی سرد و خشک و هم گرم و خشک است. اما این گیاه رنگی خواص بسیاری نیز دارد و در طب عامیانه برای پیشگیری و درمان بسیاری از بیماری‌ها به کار می‌رفته است.

مواد و روش‌ها: روش بررسی در این پژوهش روش اسنادی است. به همین منظور بخش طب سنتی در مردم نگاری‌های موجود در آرشیو پژوهشکده مردم‌شناسی مورد مطالعه قرار گرفت. در این مقاله درمان سنتی با حنا در مناطقی از ایران بررسی شده، سپس مصارف حنا در طب کهن مورد پژوهش قرار گرفته است.

یافته‌ها: حنا و درمان سنتی با استفاده از این گیاه در ۱۳ استان کشور مورد پژوهش و بررسی قرار گرفت. آنچه که در این پژوهش حائز اهمیت است، استفاده از این گیاه در سراسر منطقه مورد بررسی برای بیماری‌های پوست و مو بوده است. علاوه بر آن برای دردهایی چون سردرد و پادرد و همینطور درمان زخم نیز از این گیاه استفاده می‌شده است.

نتیجه‌گیری: درمان‌های محلی و دانش عامیانه سنتی که گنجینه‌ای عظیم در هر منطقه از کشور هستند، نیاز به بررسی و تحقیق بیشتری دارند. چراکه این تحقیقات می‌تواند، راهگشای متخصصان طب سنتی قرار گیرد.

کلید واژه‌ها: حنا، طب سنتی، گیاهان دارویی.

تاریخ دریافت: بهمن ۹۳
تاریخ پذیرش: مهر ۹۴

مقدمه:

از آغاز تمدن، ارتباط مردم با گیاهان پیرامونشان وجود داشته است. اعتقاد به قدرت شفادهی گیاهان شاید خیلی پیش‌تر از اینکه آنها به ثبت برسند در میان مردمان وجود داشته است. گیاهان علاوه بر اینکه در زندگی و حیات مادی انسان‌ها نقش داشته‌اند، در شکل‌گیری ساختار اسطوره‌ها باورها و اعتقادات نیز دخیل بوده‌اند.

روشن است که کشت و کاربرد حنا در ایران به گذشته‌های بسیار دور بازمی‌گردد و این گیاه یکی از فرآورده‌های مهم کشاورزی بوده که هم در داخل ایران کاربرد بسیاری داشته و هم بخش فراوانی از آن به خارج صادر می‌شده است. مرکز کشت حنای ایران کرمان، به‌ویژه بم و بهرام آباد و پاره‌ای از مناطق جنوب، به‌ویژه هرمزگان بوده است. (۱)

حنا گیاهی است که از گذشته‌های دور مورد استفاده قرار می‌گرفته و بنا به گفته حکمای طب سنتی ایران گیاهی سرد و خشک و هم گرم و خشک است. این گیاه برای بیماری‌های سر و چشم و دهان نافع است. ضماد برگ آن با برگ گردو برای سردرد توصیه شده است. از گذشته‌های دور تا امروز حنا یکی از مهم‌ترین و قابل توجه‌ترین گیاهان زینتی و دارویی برای ایرانی‌ها بوده است. این گیاه حتی جایگاه خاصی در

* فرد مسئول مکاتبات: jilamoshiri@yahoo.com

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-25]

آداب و رسوم ایران دارد. کاربرد دارویی و استفاده از آن در برگزاری آیین‌ها و مراسم از عمده کاربردهای حنا در گذشته بوده است. همچنین از ویژگی گندزدایی و زدایندگی آن برای تمیزی و خنکی پوست و مو بهره گرفته‌اند. بسیاری از آفریقایی‌ها و آسیایی‌ها از این ماده ارزان و در دسترس برای خنک کردن و تمیزی موهایشان در ماه‌های گرم استفاده می‌کردند. علاوه بر این همان‌طور که ذکر شد حنا در آیین‌های گوناگون، از جمله عروسی، ختنه‌سوران، زار و مراسم دیگر کاربرد داشته است که نشانی از تقدس این گیاه در بین عامه مردم است. به باور مردم حنا گیاهی بهشتی است و اثری از بهشت و نشانه‌ای از شادی، مهر و نیک‌بختی دارد. در استان‌ها و مناطق مختلف کشور، از این گیاه به‌عنوان درمان و پیشگیری از بیماری‌ها استفاده می‌شود، این تحقیق به بررسی نقش اثرات درمانی حنا در طب سنتی ایران می‌پردازد.

مواد و روش‌ها:

این پژوهش، تحقیقی اسنادی و آرشیوی بوده که با استفاده از روش مطالعه کتابخانه‌ای انجام گرفته است. علاوه بر بررسی کتاب‌های موجود در این زمینه، بخش طب سنتیِ مردم‌نگاری‌های موجود در آرشیو پژوهشکده مردم‌شناسی نیز مورد پژوهش قرار گرفت و نتایج آن در مورد خصوصیات گیاه، پراکنش تولید، مصارف درمان و پیشگیری محلی به تفکیک مشخص و ارائه شد.

یافته‌ها :

خصوصیات گیاه حنا

حنا گیاهی وابسته به خانواده لیتراسه آ (Lythraceae) است که با نام علمی لئوسونیا اینرمیس (Lawsonia Inermis) خوانده می‌شود. بلندی درختچه حنا از ۱/۵ تا ۲/۵ متر است و برگ‌هایی مانند برگ‌های درخت انار و گل‌هایی سفید، خوشبو و خوشه‌ای دارد. این درخت می‌تواند بیست سال بار دهد و محل رویش آن آب و هوای گرم است. (۲) نام محلی خاصی در ایران ندارد و در همه مناطق به همین نام تلفظ می‌شود، تنها طرز تلفظ آن ممکن است در برخی نقاط تفاوت داشته باشد. چنان که در گنبد کاووس و مناطق ترکمن‌نشین استان گلستان به آن حینا (Hina) (نام ترکمنی- گنبد کاووس- گلستان) می‌گویند و در مناطق جنوبی و قشم به آن حنیر گویند. (۳) گذشته از این حنا به نام‌های دیگری از جمله مهندی (MehendiT)، جامایکا میگنونت (Jamaica Mignonette)، پریوت مصری(Egyptian Privet) و الکانا (Alkanna) خوانده می‌شود. (۱)

این درختچه به‌طور طبیعی در ایران رشد نمی‌کند، ولی از مدت‌ها پیش به‌دلیل استفاده از برگ‌های آن در صنعت رنگرزی در مناطق گرمسیری جنوب و جنوب شرق کشور (میناب، هامون، جاز موریان، ایرانشهر) کاشته می‌شود. (۳)

پیشینه گیاه حنا

تحقیق در پیشینه و رویشگاه کشت و کار حنا سخت و دشوار است. شواهد چنین نشان می‌دهد که انسان‌های دوره نوسنگی (هزاره هفتم پیش از میلاد) در کتل هیوک (Catal Huyuk) ""جایی در آناتول" از حنا برای رنگ کردن دست و پایشان به هنگام برگزاری آیین‌ها و مراسمی که وابسته به الهه‌باروری بوده، استفاده می‌کردند. آشوریان، بابلیان، سومری‌ها، سامی‌ها، کنعانی‌ها و اوگاریت‌ها (Ugaritic) "شهری در شمال

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-25]

روسیه" از نخستین مردمانی بودند که در روزگار باستان از حنا بهره می‌بردند. (٤)

درباره نخستین خاستگاه درخت حنا نیز مطالب بسیاری گفته شده است. عده‌ای هند را نخستین خاستگاه حنا می‌دانند. اما برخی دیگر نخستین خاستگاه و رویشگاه حنا را مصر باستان می‌دانند و بر این پندارند که این گیاه در سده ۱۲ میلادی از مصر به هند برده شده است. پژوهش‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که در مصر باستان از حنا، پیش از عمل مومیایی، برای رنگ کردن انگشتان دست و پای فراعنه استفاده می‌کردند. حتی مومیایی‌هایی پیدا شده که با پارچه‌هایی با حنا رنگ شده پیچیده شده بودند. (٤) با این همه، کاربرد حنا اختصاص به فراعنه نداشت و مردمان دیگر نیز از حنا برای آذین دست و پا و مسایل دارویی پزشکی استفاده می‌کردند. در زمان‌های گذشته این باور رایج بود که در مواد سرخ‌رنگی چون اخرا، حنا و خون قدرتی نهفته است که آگاهی انسان را از نیروهای فرازمینی بیشتر می‌کند. از این روی، برای نگهداری چنین معنویت و نیرویی از این گیاه بهره می‌گرفتند. نخستین گواه مکتوبی که به گونه ویژه، کاربرد حنا را برای آذین دستان زنان و نوعروسان نشان می‌دهد افسانه اوگاریت بعل و آنات است که به ۲۱۰۰ سال پیش از میلاد بازمی‌گردد. گذشته از مناطق بسیار در خاورمیانه و آفریقا، در جنوب چین نیز از حنا در برگزاری مراسم و آیین‌های گوناگون استفاده می‌کردند. (۱)

ابومنصور (سده ده میلادی) از کشت حنا در ایران یاد می‌کند. در تاریخ سیستان هم از گران شدن حنا در روزگار مغول سخن به میان آمده است. محمد هاشم آصف ارزش یک من حنای خوب به وزن شاه را در روزگار زندیه ششصد دینار می‌نویسد. (۵)

مصارف درمانی محلی حنا در مناطق مختلف ایران:

استان سمنان:

♦شهرستان شاهرود: حنا (سردی) را برای جلوگیری از ریزش مو بروی سر می‌مالند.

حنا و سدره را جداگانه برای رفع جوش و خارش بدن، بر روی آن می‌مالند. (٦)

حنا، روغن بادام، روغن نارگیل و روغن حیوانی را برای درمان ریزش مو استفاده می‌کنند.

♦گرمسار: در گرمسار از حنا و کتیرا برای جلوگیری از ریزش مو استفاده می‌شود. (۷)

♦سمنان: سر را با تیغ می‌تراشند و بر روی آن حنا می‌گذارند.(۸)

استان بوشهر:

♦شهرستان دیر: حنا را برای رفع سردرد بر موضع می‌مالند(۹)

♦شهرستان دشتی: حنا، شاطره، کوشک، آویشن و برنجاشک را کوبیده و برای رفع سردرد بر روی سر می‌گذارند.

خیس کرده حنا در درمان سردرد بر روی سر می‌گذارند.(۱۰)

♦شهرستان دشتستان: برای درمان سردرد استفاده می‌شود.(۱۰)

استان سیستان و بلوچستان:

♦سیستان: برای درمان پادرد از حنا استفاده می‌شده است. (۱۱)

استان گلستان:

♦ شهرستان علی‌آباد کتول: برای شستن موی سر استفاده می‌شود. (12)

♦ گنبد کاووس: پودر برگ‌های آن را با آب مخلوط کرده، برای رفع سردرد و رنگ کردن مو بر سر می‌مالند. (۱۳)

استان خراسان شمالی:

♦شهرستان تربت حیدریه: حنا و سدر را برای رفع سرگیجه در حمام به سر می‌مالند. (١٤)

– اگر زخم آب کشیده باشد، اندکی حنا و پیه بز و روغن عقرب روی آن می‌گذارند. (۱۱)

استان خراسان جنوبی:

♦شهرستان بیرجند: برای درمان کچلی سر را بند انداخته و حنا را یا شاهتره یا پوست تخم مرغ پودر شده مخلوط کرده و روی سر می‌گذارند. (۱۵)

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-25]

استان اردبیل:

♦اردبیل: « از حنا برای درمان سردرد، خارش سر و پوست بدن، تقویت موی سر و ضرب‌دیدگی استفاده می‌شود. به این ترتیب که آن را با آب مخلوط کرده و روی موضع می‌مالند.

در روستای فولادلو برای درمان سودا گزنه، حنا و رنگ سیاه را باهم مخلوط کرده و روی موضع می‌بستند.

برای درمان سردرد حنا و شاهتره را مخلوط کرده به سر می‌مالیدند. همچنین حنا را با ریشه کاسنی کوبیده به سر می‌بستند. حنا و صفرای گاو را نیز مخلوط کرده و به پیشانی می‌بستند.

در روستای عباس‌آباد جهت رفع چشم درد، حنا را بر سر می‌گذارند.

در روستای قلی‌اوغلی برای درمان شب ادراری، صابون، حنا، پیاز و تنباکو را روی شکم یا موضع می‌گذارند.

برای درمان کچلی، حنا، شاهتره و ازوای azvāy را مخلوط کرده، بر روی موضع می‌مالند. در امامرود، حنا، زاج و شاهتره را به سر می‌مالند. در روستای حاج کامل ادرار شتر، حنا، ازوای و روغن محلی را مخلوط کرده، روی زخم کچلی می‌مالند.

در فولادلو برای درمان تبخال، حنا را با خامه گاو مخلوط کرده، روی تبخال می‌گذارند. در اصطلاح محلی به تبخال، چوخ لاماخ ĉuxlāmāx یا اوچوخ لی uĉuxli و یا اوچوخ لار uĉuxlar گفته می‌شود.

جهت درمان جوش صورت و بدن حنا و سدر را به بدن می‌مالند.

برای درمان ریزش مو، پوست انار، حنا، مورد و زرده تخم مرغ را مخلوط کرده، به سر می‌بندند.

در درمان گری، مقداری حنا را در آب حل کرده، به روی گری می‌بستند.

در درمان شکستگی، حنا، گیاه بویاخ boyāx، چیله داغی، زرده تخم مرغ، عسل، آرد، سرشیم و روناس را مخلوط، روی پارچه سفید آب نزده‌ای گذاشته، بر روی محل شکستگی می‌چسبانند.

افرادی که دارای سودای خشک هستند، به خارش پوست دچار می‌شوند در این افراد خارش به قدری شدید می‌شود که شخص با خاراندن شدید موضع آن را زخم می‌کند برای درمان حنا و رنگ سیاه را باهم مخلوط کرده و بر روی موضع می‌مالند. (۱۶)

از مخلوط کردن حنا و پیه مرهمی برای التیام زخم تهیه می‌کنند. (۳)

♦سراب

یعد از تمام شدن بیماری آبله، تن بیمار را با دمکرده شاهتره و حنا می‌شویند تا آثار بیماری کلاً از بدن دفع شود.

برای ترک پاشنه پا سقز نجویده را با حنا مخلوط کرده و بر روی پاشنه و کف پت می‌بندند تا حرارت بدن خارج شود. علت ترک پا حرارت بدن است.

برای درمان زرد زخم چشم گوسفند قربانی عید قربان را با حنا می‌سابند و بر روی زخم می‌پاشند. (۱۶)

استان ایلام:

♦ایلام: این گیاه که به‌صورت بوته‌ای می‌روید و از گل آن حنا به دست می‌آید، علاوه بر رنگ کردن مو برای سردرد و یرای درمان زخم سر به کار می‌رود. این گیاه طبع سرد دارد و در فصل تابستان برای جلوگیری از گرمازدگی زنان و مردان به سر خود می‌زنند. (۱۷)

برای درمان زخم سر یک سیر حنا، نیم سیر ارزقان، یک سیر بابونه و چهار مثقال عرق بادام شیرین را مخلوط کرده روی زخم می‌گذارند تا درمان شود. (۱۷)

استان کرمان:

♦کرمان: حنا از گیاهانی است که در مناطق گرمسیر می‌روید و مرکز عمده آن بم و شهداد است. بهترین نوع آن خبیض (نزدیک کرمان) و مرسوم است به حمای دستروک و نوع دیگر آن معروف است به حنای خرمنی. مرکز نرم کردن و بسته‌بندی حنای ایران یزد است.

اگر چند بار حنا را خیس کرده و روی انگشتان دست و پا ببندند، رنگ آن سیاه درخشان مایل به قرمز خواهد شد که به آن حنای سیاه می‌گویند و استفاده از آن خیلی مرسوم بوده است. زمانی که اولین هواپیمای به کرمان آمده بود این شعر را ساخته و می‌خواندند. «یالون اومده به کرمون، خبر برده به تهرون، کرمونیا لوندند، حنا سیاه می‌بندند.» (۱۸)

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-25]

♦روستای میمند: روستائیان حنا را نه به خاطر زیبایی بلکه هنگام سرماخوردگی و یا سردرد بر روی سر گذاشته روی آن پارچه می‌بندند. گاهی همراه حنا، قنطران را نیز روی سر می‌گذارند. (۱۹)

استان لرستان:

♦خرم‌آباد: برای درمان سر درد گیاه شاهتره کوبیده و با حنا ضماد می‌کنند.

یا مقداری جو را برشته کرده و با حنا مخلوط می‌کنند و روی سر بیمار می‌گذارند. (۲۰)

به سردردهای شدید سراشی می گویند و برای درمان وسمه و حنا را مخلوط کرده بر سر می‌مالند. (۲۰)

استان کرمانشاه:

♦کرمانشاه: مالیدن حنا به‌مدت کوتاه کهیر را درمان می‌کند. (۱۱)

برای درمان سردرد حنا را با آب مخلوط کرده روی سر ضماد می‌کنند. (۲۱)

برای درمان ریزش مو آب برگ بید، پویا نازه گردو، سماق و حنا را باهم مخلوط می‌کنند و بر سر ضماد می‌کنند. (۲۱)

استان فارس:

♦شیراز: برای درمان خارش حنا و شاهتره و پوست نارنج را با آبلیمو خیسانده و به‌مدت یک ساعت در هنگام استحمام به بدن خود می‌زنند. (۲۲)

برای درمان سردرد و خون‌دماغ حنا و سدر را باهم مخلوط کرده و بر سر می‌زنند. (۲۲)

♦روستای دوان: حنا دارای مزاج سرد است. به‌تنهایی به‌صورت خیسانده روی سر می‌گذارند، برای رفع سردرد معمولی مفید است. برگ نکوبیده آن را همراه با روغن بادام یا روغن شیره (روغن کرچک) یا روغن زیتون را طوری حرارت داده که به صورت سوخته درآید. این ماده به صورت مالشی برای زخم‌های سوختگی به کار می‌رود. برای رفع بخار سودا حنای پودر شده را در آب جوشانده، شاهتره و گل ختمی که به صورت خمیر درآمده روی سر قرار می‌دهند و چند ساعتی آن را به همان حال باقی می‌گذارند. پودر حنا را می‌خیسانند و آب صاف شده آن را صبح ناشتا جهت تقویت رحم زنی‌که جنین در رحمش نمی‌ماند به کار می‌برند. خیسانده آن برای رفع عرق کف پاودست به‌مصرف می‌رسد.(۲۳)

استان زنجان:

♦زنجان: برای درمان سردرد موها را با پودر شده سنگ چخماق می‌شویند، سپس موها را با حنا ضماد می‌کنند. (۲٤)

زخم سودا ناشی از گرمای بدن و واگیرداراست. برای درمان علف سودا را با مقداری حنا خیس کرده و بر روی محل زخم می‌گذارند. (۲٤)

مصارف حنا در طب کهن:

«در اول سرد و در دوم خشک است. حنا و آب کندس را بر موی بیندایند موی را سرخ‌رنگ کند. بادشکن است. دهانه رگ‌ها را باز می‌کند. روغن حنا بسیار گرمی‌بخش و نرم‌کننده است. آب‌پز حنا در علاج ورم گرم و بلغمی و ورم پره بینی مفید است که می‌خشکاند. آب‌پز حنا برای سوختگی پاشند مفید است. برای معالجه استخوان شکسته حنای تنها یا داخل مرهم موم و روغن گل سودمند است. روغن حنا خستگی را از بین می‌برد. اگر مخلوط حنا و سرکه را بر پیشانی بمالند سردرد را تسکین می‌دهد. حنا و سرکه در علاج زخم دهان و جوش‌های زبان و پیرامون زبان مفید است. درد زهدان را درمان می‌کند. (۲۵).

«دیسقوریدوس: در تهیه نوعی فالج که در اثر آن گردن به عقب مایل می‌شود و نیز در تهیه مرهم‌های مخصوص خناق (دیفتری) و ورم‌های گرم در بیخ ران و همچنین در تهیه روغن‌های از بین برنده خستگی مورد استفاده قرار می‌دهند. برگ حنا قابض است و اگر آن را بجوند، برفک دهان و زبان را درمان می‌کند» (۲٦).

«حنا از رنگ‌های طبیعی بی‌زیان است که برای رنگ کردن موی سر و دست و پا استفاده می‌شود. گرد برگ حنا، برگ هلو و برگ تانن‌دار گیاهان مختلف را مخلوط کرده، برای رفع اگزما و جلوگیری از عرق دست و پا بدان می‌مالند. قرار دادن گرد حنا و یا خیسانده آن بر روی زخم و جراحات جهت بهبود آنها، بین مردم معمول است» (۲۷).

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-25]

«از جوشاندن برگ حنا و پوست میوه گردو و انار رنگ ثابتی برای الیاف تهیه می‌کنند. از سائیده برگ‌های حنا و گیاه نیل گردی به نام رنگ حنا جهت رنگ موی سر درست می‌کنند. ضماد برگ حنا را مخلوط با روغن زیتون برای زخم، جوش، کورک، سوختگی و ریشه شدن ناخن انگشت به کار می‌برند » (۲۸).

«برای رویانیدن ناخن اصلی به جای ناخن کج اثر خوب دارد. اگر از برگ خشک کوبیده آن با پیه ضماد درست کنند، برای التیام زخم گوشه ناخن مفید است » (۲۹).

نتیجه‌گیری:

طب سنتی طبی پویا و عمیق است که بر پایه دانش بومی و محلی شکل گرفته است و نقش خاص درمانگران بومی یا مردم را در تشخیص و درمان بیماری‌ها در مناطق مختلف نمی‌توان نادیده گرفت. حنا همان‌طور که ذکر شد، در طب عامیانه برای درمان بیماری‌های مختلف کاربرد فراوانی داشته است. در طب کهن نیز از این گیاه برای درمان استفاده می‌شد. با بررسی در مناطق مورد مطالعه تأثیر این گیاه بر بیماری‌های پوستی و مو از جمله نکاتی بود که در اکثر این نقاط مشاهده شد. این درمان‌های محلی و دانش عامیانه سنتی که گنجینه‌ای عظیم در هر منطقه از کشور هستند، با بررسی و تحقیق بیشتر می‌تواند راهگشای متخصصان طب سنتی قرار گیرد، لذا انجام تحقیقات کارآزمایی بالینی را به محققان طب سنتی و طب جدید توصیه می‌کند.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-25]

References:

١ . عباسی دمشهری، رحمت اله، حنا در هرمزگان، فرهنگ مردم ایران، شماره ١١، زمستان، ١٣٨٦ ص ١٣٥

٢ . خلف تبريزي، محمدحسين، برهان قاطع به اهتمام محمد معين، تهران: اميركبير، ١٣٥٦، ص ٦٩١

٣ . حاجی علیمحمدی، هما و دیگران، اطلس مردم گیاه درمانی ایران، آرشیو پژوهشکده مردم شناسی،١٣٨٥، ص ٩٠

٤ . Encarta Encyclopedia Deluxe CD.(2003). Microsoft Corporation.

٥ . رستم الحكماء(محمدهاشم آصف). رستم التواريخ. مصحح محمد مشيري. شركت سهامي كتاب هاي جيبي. ١٣٥٢، ص ٣١٥

٦ . حسنی، حمیدرضا و دیگران، مردم نگاری شاهرود، مرکز اسناد و آرشیو پژوهشکده مردم شناسی، ١٣٨٢، ص ٣٨

٧ . حسنی، حمیدرضا و دیگران، مردم نگاری گرمسار، مرکز اسناد و آرشیو پژوهشکده مردم شناسی، ١٣٧٢، ص ٨٩

٨ . تراب زاده، عباس، مردم نگاری سمنان، مرکز اسناد و آرشیو پژوهشکده مردم شناسی،١٣٧٢، ص ٩٨

٩ . جواهری، شهلا و دیگران، مردم نگاری کرمانشاه ، مرکز اسناد و آرشیو پژوهشکده مردم شناسی، ١٣٨٠، ص ٢٢

١٠ . منصوری زاده، مرضیه، مردم نگاری دشتی، مرکز اسناد و آرشیو پژوهشکده مردم شناسی، ١٣٧٦، ص ٧٩

١١ . افشار سيستاني، ايرج؛ پزشكي سنتي مردم ايران، جلد ١ و ٢؛ نشر مولف، تهران، ١٣٧٠، ص ٣٩٠، ٢٧٣، ٤٦

١٢ . نظری ، زلیخا و دیگران، مردم نگاری علی آباد کتول، مرکز اسناد و آرشیو پژوهشکده مردم شناسی، ١٣٨٠، ص ١٩٥

١٣ . خدادادِي، عصمت، بررسِي درمان هاِي سنتِي در گنبد كاووس. به راهنمايي غلامرضا امين، ١٣٧٦، ص ٧١

١٤ . قندهاریزاده، فرزاد، مردم نگاری تربت حیدریه، مرکز اسناد و آرشیو پژوهشکده مردم شناسی، ١٣٧٥، ص ١٥٢

١٥ . برآبادی، بهروز و دیگران، مردم نگاری بیرجند ، مرکز اسناد و آرشیو پژوهشکده مردم شناسی، ١٣٧٣؛ ص ١٤٣

١٦ . فلسفی میاب، علی، مردم نگاری سراب، مرکز اسناد و آرشیو پژوهشکده مردم شناسی، ١٣٨١، ص ٢٢٧

١٧ . رستمی، بهروز و دیگران، مردم نگاری ایلام ، مرکز اسناد و آرشیو پژوهشکده مردم شناسی،١٣٧٢، ص١٣١

١٨ . محمدی، نازنین و دیگران، مردم نگاری کرمان ، مرکز اسناد و آرشیو پژوهشکده مردم شناسی،١٣٧٤، ص ٣٣١

١٩ . تقوي شيرازي، مريم، پژوهش ميمند و سلامت، پروژه بزرگ روستاي تاريخي ميمند، سازمان ميراث فرهنگي و گردشگري ، ١٣٨٢، ص ٥٤

٢٠ . فرزین و دیگران، مردم نگاری خرم آباد، مرکز اسناد و آرشیو پژوهشکده مردم شناسی، ١٣٧٤، ص ١٤٨

٢١ . جواهری، شهلا، مردم نگاری کرمانشاه، مرکز اسناد و آرشیو پژوهشکده مردم شناسی،١٣٨٠، ص ٢٣٠

٢٢ . حمیدی، علی اکبر و دیگران، مردم نگاری شیراز ، مرکز اسناد و آرشیو پژوهشکده مردم شناسی،١٣٧٠، ص ١٧١

٢٣ . سلامي، عبدالنبي، طب سنتي دوان. چاپ اول، تهران، كازرونيه ، ١٣٨١، ص ٢٤٦

٢٤ . سپهرفر،حسن و دیگران، مردم نگاری زنجان ، مرکز اسناد و آرشیو پژوهشکده مردم شناسی،١٣٧٤، ص ٢٣٩

٢٥ . سينا، ابوعلی، قانون در طب (٧ جلدي)، ترجمه عبدالرحمن شرفكندي (هه ژار)، چاپ چهارم، تهران، سروش،١٣٦٨، ص ١٤٩

٢٦ . رازي، محمدبن زكريا، كتاب الحاوي (جلد ٢٠-٢١). ترجمه دكتر سليمان افشاري پور، چاپ اول،١٣٨٤، ص ٢٠٢

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-25]

۲۷ . زرگري، علي، گياهان دارويي (۵ جلدي). چاپ ششم. تهران، دانشگاه تهران،۱۳۷۵، ص ۳۵۸

۲۸ . ماه وان، احمد، فرهنگ گياهان ايران. چاپ اول. مشهد، دفتر جغرافيايي و انتشارات ماهوان (ماه نشر)، ۱۳۸۱، ص ۲۱۸

۲۹ . ميرحيدر، حسين، معارف گياهي (۸ جلدي)، چاپ پنجم. تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامي، ۱۳۸۲، ص۲۱

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-11-25]